

КОМПЛЕКСНА МЕТОДИКА ВИОКРЕМЛЕННЯ ЛІНГВОКУЛЬТУРНИХ ДОМІНАНТ

Саєвич І.Г.,

Київський університет імені Бориса Грінченка

У статті розглядаються критерії виокремлення лінгвокультурних домінант. Зроблено акцент на розмежуванні об'єктів дослідження лінгвокультурології та етнолінгвістики, врахуванні історичної зумовленості національної концептосфери, впливу на її формування зовнішньо- та внутрішньолінгвістичних чинників. Наголошується на важливості застосування психолінгвістичних методів при з'ясуванні ядра мовної свідомості етносу. Лексичні одиниці, що формують його склад, розглядаються як лінгвокультурні домінанти.

Ключові слова: лінгвокультурна домінанта, лінгвокультурологія, етнолінгвістика, лінгвокультурний концепт.

Визначення домінант національної лінгвокультури є одним з важливих завдань сучасної антропоцентрично зорієнтованої лінгвістики. Саме ці одиниці розкривають самобутність національної концептосфери і дозволяють з'ясувати особливості світовідчуття та логіку пізнання світу певного етносу. Лінгвокультурні домінанти, тобто ключові, базові лінгвокультурні концепти виокремлюють на підставі їхньої культурної значущості і у прагматичній класифікації протиставляють іншим культурним концептам. Обґрунтування методики їх визначення набуває особливої актуальності у наш час, коли аналіз лінгвокультурних концептів став одним з пріоритетних напрямів лінгвокультурології. Однак до цього часу ще не усталився однозначний погляд на склад лінгвокультурних домінант. Досить часто об'єктом дослідження стають не ментальні сутності, що набувають національно специфічної вербалізації, а етнографічні реалії. Не завжди враховуються і зовнішньо- та внутрішньолінгвістичні чинники, що передбачають сучасний стан концептуальної картини світу і мінливість вербальної репрезентації концептів. Метою цього дослідження є обґрунтування комплексної методики виокремлення лінгвокультурних домінант, що базується на залученні даних різних галузей сучасного мовознавства, і насамперед психолінгвістики, та уможливує формування специфічного для кожної лінгвокультури ядра концептосфери.

Особливість лінгвокультурного концепту вбачають у наявності ціннісного компонента, який виокремлюють у його структурі поряд з образною і поняттєвою складовими. Аксіологічна маркованість проголошується основною рисою лінгвокультурного концепту більшістю дослідників, що зосереджені на з'ясуванні національно-культурної своєрідності мовних і концептуальних картин світу (зокрема А. Вежбицькою, С.Г. Воркачовим, І.О. Голубовською, В.І. Карасиком, О.П. Левченко, В.М. Манакіним, Г.Г. Слишкіним, М.В. Піменовою, А.М. Приходько та ін.). До того ж, на відміну від когнітивістів, які уможливають розгляд концептів потенційних, не об'єктивованих у мові етносу, обов'язковою умовою кваліфікації ментальної сутності як культурного концепту лінгвокультурологи вважають її вербалізацію, репрезентацію мовним знаком. Саме об'єктивація у мові певної сукупності знань, уявлень, почувань є показником ціннісного ставлення етносу до культурного феномену.

Можемо простежити певні кореляції між ціннісними лінгвокультурними домінантами й аксіологічною концепцією культури, адже акцентування уваги на ціннісній складовій, на найвищих досягненнях духу, що сприяють розвитку людини, покладено і в основу аксіологічного підходу до визначення суті культури. Цінності, як і культуру загалом, умовно поділяють на матеріальні, так звані «матеріальні блага» (житло, одяг, продукти харчування тощо) і духовні, або «духовні блага» (тріади «істина – добро – краса», «віра – надія – любов» та інші філософські, релігійні і художні цінності). Слід однак мати на увазі, що всі цінності є різновидами смислів і найчастіше виражаються як ідеали і норми, що формують основу аксіологічної картини світу певного етносу.

У запропонованій В.І. Карасиком моделі ціннісної картини світу як частини мовної картини світу доцільним є розмежування етнокультурного й соціологічного аспектів у вияві різних оцінних суджень щодо констант, основних уявлень про світ. Такий підхід, на думку дослідника, уможливує спробу осмислення цінностей у мові [5]. До основних уявлень про світ належать, зокрема, «сприйняття простору і часу; взаємодія світу фізичного і внутрішнього (душа і тіло, дух і матерія); співвідношення

світу земного й потойбіччя [...]; сукупність уявлень про дитинство, старість, хвороби, сім'ю, достаток, любов; ставлення до природи...» [7, с. 7] та інші форми світосприйняття, що об'єктивуються мовними засобами і набувають різного ціннісного сенсу відповідно до етнокультурного та соціального вияву. «У ціннісній картині світу, – зазначає В.І. Карасик, – існують найбільш суттєві для певної культури смисли, **культурні домінанти**, сукупність яких і утворює певний тип культури, що підтримується і зберігається у мові» [5, с. 118].

На ціннісній складовій як на маркері «ключових слів», тобто значущих, показових для певної культури мовних одиниць, таких, що уможливають опис певної національної культури у зіставному аспекті, наголошує А. Вежицька. Критерії, які запропонувала дослідниця для визначення певного слова як «ключового», стали аксіоматичними у сучасній лінгвокультурології. Потенційне «ключове слово» повинно відповідати умовам загальноживаності, частотності, наявності значної кількості фразеологізмів з цим словом, широкого використання у прислів'ях, висловах, популярних піснях, назвах книжок тощо [1, с. 36]. Окрім зазначених А. Вежицькою, суттєвими, на наш погляд, є критерії об'єктивності слів-концептів, сформульовані І.О. Голубовською: словникова (культурна) розробленість, висока словотвірна розробленість, облігаторність аксіологічної маркованості [4, с. 91]. Вербалізацію найбільш значущих явищ національної культури В.І. Карасик розглядає як певний семантичний закон: «Ціннісна картина світу у мові постає як вияв семантичного закону, згідно з яким найбільш важливі предмети і явища життя народу отримують різноманітну і детальну номінацію» [5, с. 142].

Переліки ключових концептів, які пропонуються лінгвокультурологами, мають певні відмінності. Неоднозначне розв'язання цієї проблеми, на наш погляд, криється: а) у полеміці щодо природи номенів-потенційних культурних концептів; б) у відсутності чіткого розмежування об'єктів дослідження етнолінгвістики і лінгвокультурології, а відтак в) в ігноруванні соціологічного та історичного чинників при визначенні лінгвокультурних домінант.

З позиції одних науковців (Ю.С. Степанов, С.Г. Воркачов та ін.), статус ключових культурних концептів мають лише абстрактні імена, на думку інших, назви предметних сутностей не повинні вилучатися з цих переліків, адже позначають національно своєрідні культурні реалії. На переконання В.П. Нерознака, національний концепт може бути виражений лише безеквівалентним словом. Однак на практиці не завжди враховується той факт, що безеквівалентна лексика використовується на позначення специфічних для певного етносу явищ *матеріальної і духовної культури, суспільного життя, науки і техніки*, а тому переліки ключових лінгвокультурних концептів базуються переважно на безеквівалентній референтній лексиці, що репрезентує *народну матеріальну культуру*.

Небезпідставно базовими сферами етнокультури А.М. Приходько визначає національні гастрономічні уподобання (їжа, питво), специфіку устрою домівки, оцінно марковані рослинний і тваринний світ, національний антураж (одяг, танок, пісня, музичний інструмент, сувеніри), особливості дозвілля, специфіку міжособистісних стосунків, орієнтири в життєвому просторі [8]. Відповідно репрезентантами етноспецифічних концептів української культури у різних джерелах названі такі лексичні одиниці: *земля, мати, хата, хліб, доля* (В.І. Кононенко), *хата, вишиванка, спідниця, кожух, тополя, калина, барвінок, гопак, вечорниці, трембіта, бандура, рушник, писанка, кум, начальник, добробут, злагода, борц, сало, вареники, галушки, узвар, горілка* (А.М. Приходько), *вогонь, дорога, поріг, лава, чоботи* (В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко). Дійсно, більшість зазначених лексем є безеквівалентними, містять у структурі лексичного значення національно-культурну сему, викликають чисельні асоціації з традиційною українською культурою. Однак ці лексеми переважно співвідносяться з матеріальною сферою буття і мають обмежену сферу функціонування: номени, що їх позначають, є ключовими насамперед у фольклорних і художніх текстах класичної літератури, в яких увагу зацентровано на темі селянського світовідчуття і, відповідно, селянського побуту, тобто вони репрезентують народну культуру і є об'єктами дослідження етнолінгвістики.

Очевидним є і той факт, що не всі зазначені одиниці можемо вважати самостійними концептами, особливо в тому випадку, коли статус концепту надається його образному втіленню, з ігноруванням ознаки багатовимірності семантичної розробленості концепту. На цей парадокс звертає увагу С.Г. Воркачов: «Не зовсім зрозуміло, чому як ім'я концепту обирається назва його метафоричної складової – ангела / диявола, а не власне універсальної філософської категорії добра. Тут, як видається, відбувається те ж, що і у випадку «концептів» черемхи, берези та інших російських прагмонімів, що символізують концепт Росії, але не є самостійними концептами» [3, с. 71].

Варто зазначити, що в українському мовознавстві об'єктами лінгвокультурологічного аналізу стала і значна кількість абстрактних номенів: *свобода / воля, любов / кохання, доля, душа, серце,*

краса, радість, багатство, бідність, правда тощо. І хоча при аналізі цих концептів зазначається їхній етноспецифічний характер, до складу лінгвокультурних домінант ці концепти потрапляють рідко.

Як відомо, при широкому підході до визначення етнолінгвістики, розробленому М.І. Толстим та його школою, предметом дослідження галузі є увесь «план змісту» культури, що базується на історично значущих даних: «Етнолінгвістика... орієнтує дослідника на розгляд співвідношення і зв'язку мови і духовної культури, мови і народного менталітету, мови і народної творчості, їх взаємозв'язку і різних видів їх кореспонденції» [11, с. 27]. Притому що етнографічна складова, представлена традиціями, звичаями, своєрідним побутом, специфічними реаліями життя, є однією з визначальних для етнокультури, вона не дає вичерпного уявлення про феномен національної культури, адже задалегідь обмежується однією зі сфер парадигми, звертаючись до «живої історії», «живої старовини» без урахування елітарної культури, «третьої» культури, традиційної професійної культури (соціально-діалектної) та ідіолектної (за класифікацією М.І. Толстого).

На наш погляд, при визначенні лінгвокультурних домінант варто розмежовувати мету і завдання етнолінгвістики і лінгвокультурології, що ґрунтуються на різних типах культури і, відповідно, мають відмінні об'єкти дослідження. Етнолінгвістика особливо при широкому підході до проблеми взаємодії мови, культури й етносу розглядає увесь «план змісту» народної культури, що визначав онтологічні параметри нації упродовж попередніх століть. Об'єктами її дослідження є і предмет, і зображення, і обряд, і слово. Натомість «матеріалом лінгвокультурології є живі комунікативні процеси, літературний, філософський, релігійний, фольклорний дискурси як джерела культурної інформації» [9, с. 262]. Саме тому визначення лінгвокультурних домінант з переважанням лексичних одиниць на позначення реалій побуту збіднює уявлення про світосприйняття нації. При такому підході ігноруються важливі аспекти концептуальної картини світу: історичність, змінність і соціальна різноманітність. Варто пам'ятати, що культурний розвиток, у якому значна роль належить різноманітним контактам лінгвокультур, впливає на смислове наповнення концептуальної картини світу і відповідно викликає вербальну мінливість лінгвокультурних домінант.

Зміни, що відбуваються у концептуальній картині світу засвідчують результати асоціативних експериментів. Наприклад, за даними «Українського асоціативного словника» С.В. Мартінек, прототипним птахом сучасних українців є орел. Зі 199-ти реакцій на слово-стимул *птах* найчастотнішою стала асоціація *орел* (41). Далі реакції розміщуються у такій послідовності: *голуб* (30), *сокіл* (13), *лелека* (10), *соловей* (3), *яструб* (3) [6, с. 264]. Реакція ластівка має одиничний вияв. Отже порівняно з фольклорною картиною світу відбулася зміна ціннісних орієнтирів при сприйнятті категорії птахів, що, на наш погляд, спричинено впливом світової культури: і елітарної, і масової. Характерним є й асоціативний ряд слова *земля*: *кругла* (18), *чорна* (13), *планета* (12), *ґрунт* (11), *рідна* (9) [6, с. 152], у якому домінують атрибути, пов'язані з науковим пізнанням світу і сприйняттям землі переважно як круглої планети, вкритої чорним ґрунтом. Одиничні реакції *годівниця*, *кормилиця*, *мати*, що співвідносяться з міфологічним образом землі як матері-годувальниці, можуть бути спричинені соціальним характером респондентів, сформованим переважно зі студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів. Однак, зважаючи, що на формування концептосфери цієї соціальної групи суттєвий вплив має український фольклор і класична художня література, результати асоціативного експерименту є показовими.

Саме ознака цивілізаційного виміру є однією з найважливіших при розмежуванні етнолінгвістики і лінгвокультурології. На думку О.О. Селіванової, визначальною рисою, що проводить межу між цими двома галузями мовознавства, є «поширеність дослідницьких інтересів лінгвокультурології не лише на етнічну культуру і її відбитки в мові й мовленні, а на відображення в мові й текстах надбань світової культури, інших культур різних епох, а також субкультур різних угруповань людей у межах етносу та поза його межами» [9, с. 262].

Вірогідність отриманих результатів, як і будь-які лінгвістичні міркування, мають бути верифікованими. Доцільним, на наш погляд, є залучення тих методів, які з великою мірою достовірності уможливають відтворення на сучасному зрізі домінант мовної свідомості етносу, тобто опосередкованого мовою образу світу певної культури, «сукупності перцептивних, концептуальних і процедурних знань носія культури про об'єкти реального світу» [12]. Зокрема широкого застосовування у психолінгвістиці набув метод вільного асоціативного експерименту. Укладачі «Славянського асоціативного словаря» Н.В. Уфимцева, Г.О. Черкасова, Ю.М. Караулов і Є.Ф. Тарасов визначають переваги цього методу у формуванні висновків щодо особливостей мовної свідомості людини й етносу та визначенні національно-культурних особливостей мовного образу світу:

1. «можливість отримати інформацію про психологічні еквіваленти «семантичних полів» і з'ясувати семантичні зв'язки між словами, що об'єктивно існують у психіці носія мови» [10, с. 4];
2. можливість визначити правила сполучуваності слів у мовленнєвій синтагматиці;
3. можливість розглядати матеріали асоціативного експерименту як «асоціативний профіль» образів свідомості, специфічний для певної мови і культури [10, с. 4–5].

За результатами вільного асоціативного експерименту, покладеними в основу зазначеного словника [12], було з'ясовано сукупність мовних одиниць, що перебувають у центрі образу світу росіян, українців, білорусів і болгар, тобто утворюють ядро мовної свідомості цих етносів. Автори здійснили широке дослідження асоціативно-вербальної мережі, при якому з'ясували прямі і зворотні зв'язки, що охопили більше мільйона слововживань. Ядерними для мовної свідомості росіян, українців, білорусів і болгар було названо по 30 лексем, що виявились найчастотнішими реакціями на перелік слів-стимулів. Зокрема ядро мовної свідомості українців складають лексеми *життя, людина, радість, друг, добре, дім, любов, щастя, спокій, гроші, чоловік, кохання, розум, гарний, надія, смерть, сила, робота, дитина, світ, великий, погано, краса, товариш, зло, жінка, світло, добрий, праця, дівчина*. Для зіставлення, до ядра мовної свідомості росіян входять такі лексичні одиниці: *жизнь, человек, дом, любовь, радость, хорошо, друг, счастье, нет, есть, плохо, свет, деньги, большой, ребенок, мир, я, добро, жить, красивый, смерть, сила, всегда, сильный, много, все, зло, любит, время, день*. Ядро мовної свідомості білорусів репрезентовано лексемами *чалавек, жыццё, радасць, дом, дапамога, добра, каханне, гроши, шчасце, сябар, лобой, маці, праца, добры, мужчына, надзея, жанчына, час, сям'я, прыгожы, дрэнна, дзяўчына, людзі, спакой, бацька, душа, вялік, дабро, многа, прыгажосць*. У всіх чотирьох вибірках збігаються лексеми *життя, людина, любов, радість, добре, друг, щастя, погано, гроші, великий* – всього 10 (33,3%) [12].

Лексичні одиниці, що складають ядро мовної свідомості, можемо розглядати як лінгвокультурні домінанти, ціннісні орієнтири, адже, за Н.В. Уфимцевою, «назва, яка позначає образ свідомості (а одна з функцій культури саме в тому й полягає, що культура дає особливу назву всім предметам і явищам свого «культурного космосу») є живою назвою, тому що вона виростає з дії і містить в собі приховану енергію (потенційну модель культурної дії)» [12]. Попри те що лінгвокультурні домінанти мають значний відсоток номінативних аналогів, у структурі концептів та у способах концептуалізації дійсності існують розбіжності, що підтверджують чисельні лінгвокультурологічні дослідження. Характерно, що зазначені лексеми, що неодноразово ставали об'єктами лінгвокультурологічного аналізу на підставі аксіологічної значущості вербалізованих ними ментальних сутностей, переважно є абстрактними номенами, що доводить правомірність надання статусу лінгвокультурних концептів саме цим одиницям.

Говорити про загальнокультурний характер концептуальних універсалій можемо до певної межі. Так, А. Вежбицька зазначала, що модель особистості незважаючи на суттєві відмінності у психології етносів є універсальною. Мовою семантичних примітивів, які притаманні всім лінгвокультурам, особистість – це хтось, хто *думає, хоче, почуває, знає, говорить і діє* [2, с. 384–385]. Етнічна своєрідність насамперед виражається у «культурно зумовлених сценаріях» концептуальних універсалій, тобто коротких реченнях чи їх послідовностях, «за допомогою яких здійснюється спроба віднайти приховані норми культури якогось суспільства «з погляду їх носія» і водночас представити ці норми в термінах спільних для всіх людей понять» [2, с. 393]. Отже, неписані сценарії щодо того, як залишатися особистістю у межах певної культури, тобто *як думати, як хотіти, як почувати, як говорити*, є певною мірою специфічними для національної культури.

За спостереженнями В.І. Карасика, при міжмовному зіставленні з'ясовується, що «відмінність між вираженням тих чи інших концептів полягає у більшості випадків не в наявності чи відсутності певних ознак, а в частотності цих ознак і в їхній специфічній комбінаториці» [5, с. 142]. С.Г. Воркачов наголошує на тому, що «ідіоетнічність частково притаманна і концептам-універсаліям, що відрізняються від однієї мовної свідомості до іншої своїм периферійним семантичним складом і способами його ієрархічної організації» [3, с. 83], а тому поділ культурних концептів на універсальні й етноспецифічні можемо вважати умовним.

В и с н о в к и. Образ світу певного етносу, що базується на цінностях, пріоритетах та специфічних соціальних стереотипах, орієнтує людину в середовищі і є основою мовної картини світу. При визначенні лінгвокультурних домінант необхідно враховувати історичний, змінний характер концептуальної картини світу етносу порівняно з відносно сталою мовною картиною світу. Переліки потенційних лінгвокультурних концептів, що часто укладаються на підставі суб'єктивних суджень дослідника, мають бути верифіковані, а тому поряд із критеріями, запропонованими

представниками лінгвокультурології, варто звернути увагу на дослідження асоціативно-вербальної мережі та формування ядра мовної свідомості етносу із застосуванням психолінгвістичних методів. Комплексна методика з великою вірогідністю дозволить з'ясувати специфічну для кожної лінгвокультури концептосферу. Звичайно, остаточною метою дослідників повинна полягати не в укладанні переліків «ключових слів», а в тому, щоб, за А. Вежицькою, «ретельне дослідження певної частини таких слів дало можливість сказати щось про певну культуру суттєве і нетривіальне» [1, с. 37]. Щоправда, така можливість значною мірою залежить від тих орієнтирів, які обрав дослідник.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вежицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов / А. Вежицкая: Пер. с англ. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 288 с.
2. Вежицкая А. Язык. Культура. Познание / А. Вежицкая: Пер. с англ. / Отв. ред. М.А.Кронгауз, вступ. ст. Е.В.Падучевой. – М. : Русские словари, 1996. – 416 с.
3. Воркачев С.Г. Studia selecta: избранные работы по теории лингвокультурного концепта : [монография] / С.Г. Воркачев. – Волгоград : Парадигма, 2013. – 167 с.
4. Голубовська І.О. Етнічні особливості мовних картин світу, 2-е вид / І.О. Голубовська – К. : Логос, 2004. – 284 с.
5. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик. – Волгоград : Перемена, 2002. – 477 с.
6. Мартінек С. Український асоціативний словник: У 2 т. / С. Мартінек. – Львів : ПАІС, 2008. – Т. I. – 344 с.
7. Пименова М.В. Языковая картина мира. – Изд. 3-е доп. – СПб: СПбГУ, 2011. – 106 с.
8. Приходько А.М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики / А.М. Приходько. – Запоріжжя : Прем'єр, 2008. – 332 с.
9. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми / О.О. Селіванова. – Полтава : Довкілля. – К., 2008. – 712 с.
10. Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский / Н.В. Уфимцева, Г.А. Черкасова, Ю.Н. Караулов, Е.Ф. Тарасов. – М. : Ин-т языкознания РАН, 2004. – 800 с.
11. Толстой Н.И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. Изд. 2-е, испр. / Н.И. Толстой. – М. : Индрик, 1995. – 512 с.
12. Уфимцева Н.В. Языковое сознание и образ мира славян [Электронный ресурс] // Языковое сознание и образ мира: Сб. научных статей / Отв. ред. Н.В. Уфимцева / Н.В. Уфимцева, 2000. Режим доступа: http://www.iling-ran.ru/library/psylingva/sborniki/Book2000/html_204/4-2.html

В статье рассматриваются критерии выделения лингвокультурных доминант. Сделан акцент на разграничении объектов исследования лингвокультурологии и этнолингвистики, на учёте исторической обусловленности национальной концептосферы, влиянии на её формирование внешне- и внутрилнгуистических факторов. Подчёркивается важность применения психолнгуистических методов при определении ядра языкового сознания этноса. Лексические единицы, формирующие его состав, рассматриваются как лингвокультурные доминанты.

Ключевые слова: лингвокультурная доминанта, лингвокультурология, этнолингвистика, лингвокультурный концепт.

The article highlights criteria of allocation some linguocultural dominants. The research is centered round the distinction between the objects of two different studies: cultural linguistics and ethno-linguistics. A special attention is paid to the historical conditionality of conceptual sphere and the influence of external and internal linguistic factors on its formation. Also the importance of application the psycholinguistic methods for determining the core of linguistic consciousness in any ethnic group is underscored. Lexical units, which form its structure, are considered to be the linguocultural dominants.

Key words: linguocultural dominant, cultural linguistics, ethno-linguistics, linguocultural concept.